

primavera 2023**50 anys de *Momo*, de Michael Ende: un mite que sobreviu?**

Karo Kunde i Mariona Masgrau

Que la lectura d'aquest article sigui o no una pèrdua de temps no ho podem predir. El que sí que us podem dir que llegir-lo durarà dotze minuts i quaranta-sis segons i hi afegim les paraules d'Ende (2019): «Allò que els homes facin amb el temps és una cosa que han de decidir ells mateixos.» (186).

Momo, un mite literari

Josep-Francesc Delgado va dir l'any 2010, en la ponència inaugural de les conferències «El gust per la lectura», que Michael Ende, igual que James Barrie, va ser un creador de mites, entenent un mite com un relat que encara explica idees i impulsos emocionals primordials de la humanitat. Momo, com Peter Pan, és una protagonista infantil que s'oposa a les expectatives adultes i al seu context sociocultural. I, com a mites, tenen una prevalença atemporal: encara són vigents. Momo fa una crítica a la societat més oportuna que mai, que guanya vigència i urgència amb els anys, perquè la protagonista planta cara a la lògica imperant del món dels adults: el capitalisme en totes les seves formes (la productivitat, el consumisme, la riquesa, l'ascens social) i el que en deriva (l'estrès, l'abandonament, el menysteniment de l'art i de la solidaritat).

Però, paral·lelament a la crítica social, Momo també té una dimensió filosòfica que convida el lector a plantejar-se la noció de temps, a adonar-se que és una idea inabastable i discutible eternament; i, per això mateix, cadascú ha de tenir una noció pròpia del temps. No és en va que l'autor diu, en l'epíleg de la novel·la, on justifica la història d'una manera un xic fantàstica, que «Tot això l'hi he explicat [...] com si ja hagués passat. Però també l'hi hauria pogut explicar com si encara hagués de passar en el futur» (Ende 2019: 316). I paradoxalment, atorga veracitat a la història donant compte d'una font: una persona que va trobar un dia al tren i que n'havia estat

protagonista, que fou qui li va explicar tots aquests fets (i que no són, per tant, inventats, encara que no es puguin situar en un punt exacte del temps, ni futur ni passat).

Dels orígens de la protagonista en sabem ben poc: ni quants anys té, ni d'on ve ni qui són els seus pares. Sembla una nena abandonada –una crítica d'Ende a la situació dels anomenats Schlüsselkinder (nens de clau, que arriben de l'escola a casa sense que ningú no els hi esperi), que van augmentar en quantitat als anys setanta del segle xx a Alemanya–, envoltada d'una aura mística, que ens fa pensar que potser no n'ha tingut mai. Potser és un ésser diferent, que ha vingut a salvar-nos, un heroi mitològic, però sense aquest toc d'egocentrisme que fa que pensin que són importants. És més aviat una antiheroïna, a qui el món real li ve gros (com reflecteix la seva roba, una americana d'home que li penja de molts cantons), i per això prefereix viure als afores, en un amfiteatre (on temps enrere els homes s'havien reunit per consagrar el seu temps a l'art i a les qüestions de l'ànima). Momo escolta més que no parla, una escolta que representa la importància de la introspecció i l'empatia. Juntament amb els seus dos amics, Gigi –que posseeix el do de la inventiva, la fantàstica i la retòrica– i Beppo –que té la capacitat de transcendir, de veure el fons de les coses i valorar-les totes en la justa mesura– formen un magnífic triumvirat que no deixa de ser una de les moltes apologies que conté aquesta novel·la referides a les arts.

l és revolucionària, perquè qüestiona tota classe d'imposicions i actua en coherència. Avui, en un moment històric que exigeix canvis radicals per poder garantir la preservació humana, aquesta novel·la ens recorda que el canvi es troba en l'acció, en aquest a poc a poc de cada dia. Momo desafia els homes grisos: aquests personatges, tots idèntics entre ells, però que en realitat són no res, esdevenen fum sense les seves cigarretes o quan ja no hi creu ningú, s'alimenten de les noves quimeres dels homes i esdevenen la màxima paròdia del conformisme asfixiant i la naturalesa manipulativa del capitalisme.

Aquest a poc a poc apareix també com un toc humorístic en forma de tortuga, Cassiopea, amb el nom d'una reina que va desafiar els déus. Cassiopea sap com escapar dels homes grisos, de manera lenta i parsimoniosa, però constant, i preveu els trenta minuts següents,

amb la qual cosa evita obstacles o en busca, si li convé. Les tortugues són, de fet, personatges recurrents en la ficció d'Ende: l'Uschaurichum a En Jim Botó i en Lluc el maquinista, la memorable Morla, a La història interminable, o la Tranquil·la Trescamon. Sempre són tortugues sàvies, amb temps, que ajuden els protagonistes. Ende considerava les tortugues uns éssers perfectament inútils. No tenen ni amics ni enemics a la natura, llevat de l'home, que avui dia és enemic de tota la creació, fins i tot d'ell mateix. Ni són útils a ningú ni fan mal a ningú. Un «ésser fora del temps» (268), que existeix des d'antany, molt abans que l'ésser humà, i, qui sap, segurament encara existirà quan nosaltres ja no hi serem. Això, com a mínim, és cert en el cas d'Ende: les seves tortugues van acabar formant part del museu que es va instaurar en honor seu després de la seva mort a la Kinder- und Jugendbibliothek de Múnic.

Fins i tot podríem considerar que Ende es converteix en Cassiopea, aquesta tortuga que sempre ajuda els nens, que sap el que passarà –els homes grisos no són més presents que mai a la nostra societat?– i que només els diu el necessari perquè actuïn. I ens podem preguntar si és per això que l'última imatge de la novel·la és precisament la d'una tortuga amb la paraula ENDE a la closca. Ende, és clar, significa 'fi' en alemany, el final de la història, però –quina coincidència!– Ende també és el cognom de l'autor.

La importància de la imatge en la creació artística de Michael Ende

Lamentablement, els gravats que l'autor va crear per a Momo no apareixen en l'última edició en català, publicada per JoLlibre, encara que els podem trobar en les edicions en castellà i català d'Alfaguara, publicades per primer cop els anys 1978 i 1988, respectivament. La imatge és una cosa vivencial per a l'autor: és el punt de partida i la font d'inspiració. Binette Schröder, que ha il·lustrat diversos llibres amb l'autor, afirma que Ende es va inspirar en les seves il·lustracions per al poemari La máquina de coser sombras per crear nous poemes, recollits en la mateixa antologia. L'autor era fill del pintor surrealista alemany Edgar Ende, i va viure tota la seva infància entre quadres. De fet, es considera que és el primer autor d'introduir el surrealisme a la literatura infantil (Bárcena 1992: 20): el moment més surrealista

i probablement també dels més pictòrics és la visita de Momo a la cúpula d'or, on un pèndol fa néixer i marcir les flors horàries, una imatge molt bonica on hi ha al darrere l'efímer i la mort (com el pinyol de molts temors de l'home).

Confirma que va heretar la tècnica creativa del seu pare, una herència immaterial adquirida gràcies al temps compartit amb el progenitor. En una entrevista en què explica els seus processos de creació, afirma: «Treballo en realitat com un pintor: començo amb una cantonada de la imatge, després, trobo alguna cosa... Sorgeix un determinat color o una cosa que em fa continuar... Així, lentament, es va fent tota la imatge» (Delgado 2010: 6). Però mentre que el seu pare, amb la seva tècnica, pesca imatges en l'inconscient i considera la imatge com a prelògica, el fill també la porta cap al conscient: així, Momo combina les imatges oníriques més evanescents amb metàfores articulades que converteixen l'art en crítica premeditada. Per tant, Ende es deixa guiar sobretot per la imaginació i la fantasia, seguint un ideal de bellesa, misteri i meravella.

Ende escriu com un joc lliure i il·limitat de la imaginació, i en això s'assembla al Gigi Cicerone, el rondallaire amic de Momo: les seves històries són viatges a destins desconeguts, aventures amb obstacles inimaginables, que requereixen superar-se i aporten experiències i aprenentatges. Però són alhora una contraproposta al Bildungsroman, les novel·les en què el protagonista supera una sèrie de tràngols que el fan entrar al món adult: Ende es rebel·la contra tota idea de maduració que impliqui renunciar a drets constitutius de la infància –jugar, compartir i confondre de manera permanent realitat i ficció. I, com en qualsevol joc, hi ha regles a seguir: cada món té les pròpies. L'autor recorda que les regles en el joc són amorals: matar una figura als escacs no és qüestionable, forma part del joc. I, en la creació ficcional «el bien y el mal gozan de los mismos derechos» (Ende 1992: 25). Els homes grisos estan tan desenvolupats com l'heroïna Momo i són igual d'atractius per al lector, el qual vol saber fins a quin extrem poden arribar per la seva ànsia de temps, i els segueix pàgina rere pàgina. Si l'entendem d'aquesta manera, l'escriptura literària (o qualsevol altra mena de creació) es pot considerar l'art com una forma evolucionada del joc.

Un autor per a lectors empoderats

Ende explica més d'un cop que, més enllà de l'escriptura per plaer lúdic, escriu allò que li hauria agradat llegir com a nen, o, com també deia Lindgren, escriu per al nen que hi ha dins seu i dins de tots nosaltres. En cap moment, ens assegura, escriu per als nens, i no fa en cap cas una literatura «simplista» o «fàcil». Ben al contrari, considera que qualsevol lector pot ser plenament competent i capaç de seguir escenes de por o comprendre temes tan complicats com els que tracta en la novel·la Momo: la pròpia concepció del temps, la metamorfosi de l'humà per mitjà del temps i el concepte de l'eternitat perduda per la consciència del temps; la solitud dels infants en l'era consumista i la deshumanització i la indiferència pròpies de la nostra era; la llibertat i la cerca de llibertat, i la possibilitat i la importància de poder decidir. Podríem dir que narra amb la ingenuïtat del nen i el rigor de l'adult, cosa que confirma l'aforisme de Nietzsche que «la maduresa de l'home és haver tornat a trobar la serietat amb què jugava quan era nen».

Tot i així, cal remarcar que Ende no escriu mogut per principis pedagògics o didàctics ni per transmetre un missatge –i confirma si n’hi ha un, no és l’essencial de la seva literatura–, sinó únicament pel plaer artístic i poètic. I sobretot no vol moralitzar: per evitar aquesta fal·làcia de la literatura infantil, utilitza l’humor, el qual, com confirmava, «evita que la poesia se convierta en propaganda» (Ende 1992: 29). D’aquesta manera, empodera el jove lector: a part de confiar que l’infant pot comprendre tota mena de temes, no el moralitza i procura deixar-li a les mans la interpretació de l’obra. En aquest sentit, és significatiu que Ende, al llarg de la seva vida, es retirés cada cop més de la vida pública, deixés de fer xerrades i entrevistes; considerava que servien només perquè els autors justifiquessin la seva obra, i això no hauria de caldre. Segurament, hi influeix el pensament del seu pare, el qual esperava que fossin els espectadors que trobessin el significat de les seves pintures que hi donessin una resposta o interpretació per comprendre-les. Aquest posicionament subratlla la idea que qualsevol interpretació és una interpretació bona, cosa que pot explicar el final més aviat expeditiu de Momo: després que la protagonista venci els homes grisos, assistim al retrobament dels amics només de lluny i sabem que tothom torna a la vida d’abans, però no tenim notícies de com els han transformat totes les experiències que han viscut: sabem només que Momo, a partir de llavors, canta.

Literatura fantàstica amb crítica social

Les obres d’Ende poden situar-se en el context del neoromanticisme alemany, una reacció al realisme crític i la cerca d’una nova emotivitat. Així com el romanticisme, aquest corrent no amaga pors i en reflecteix algunes de molt reals –en aquest cas, els homes grisos encarnen la pèrdua d’amics i estimats, la fi del temps i del món. També incideix en la percepció sensitiva del món, en la importància de veure’l amb el cor, i s’alimenta del misticisme nocturn. Per això sorgeix el personatge del Taugenichts, un vagabund que esdevé un model positiu contra la industrialització i defensa la fantasia: Momo n’és un exemple excel·lent. Podem considerar Ende un dels principals representants d’aquest moviment literari (Ruzicka Kenfel 1993a), perquè trenca la tendència de les novel·les realistes i de bandes, i l’èxit de les seves obres impulsa fortament la creació, publicació i venda del gènere fantàstic a partir del final dels anys setanta del

segle xx a Alemanya, però també a Catalunya i a l'Estat espanyol.

Publicar fantasia en aquell moment semblava agosarat i es considerava una opció escapista, d'evasió de la realitat. Les dificultats que va tenir per publicar la seva primera novel·la, En Jim Botó i en Lluc el maquinista, per aquestes raons, i l'ambient hostil cap als escriptors de literatura fantàstica van ser les principals raons perquè Ende emigrés a Itàlia al principi dels anys setanta, on va escriure la novel·la Momo. Segons l'autor, retratar un món semblant a l'infantil feia que s'etiquetés l'autor com a «infantil», cosa que el relegava a una categoria «inferior», en termes literaris. Considerava que obres tan complexes com l'Odissea, si s'hagués inventat al seu temps, s'hauria pogut publicar només com a gènere infantil, a causa de la càrrega fantàstica. Però Ende no considerava que la fantasia fos irracional o escapista, sinó ben bé al contrari: per ell era una forma d'acostar-se a la realitat i un ingredient primordial de la vida i de l'essència humana, la qual li ha estat presa pel racionalisme i l'utilitarisme. Segons l'autor, en el moment d'escriure Momo ja ens trobàvem en la Tercera Guerra Mundial, una guerra no territorial, sinó temporal, una guerra despietada contra els nostres propis fills i nets, contra les generacions futures. La novel·la era i és un crit esperançador, amb un missatge que transmet que no és massa tard per actuar.

En l'obra d'Ende, el real i imaginari es barregen, les fronteres són borroses, indefinides i no precises. I aquesta barreja no només allibera i dona esperança, sinó que esdevé una crítica amb un rerefons complex i amb un alt valor estètic. Tant és així que Momo va ser censurada els primers anys a la República Democràtica Alemanya: es considerava subversiva i contrarevolucionària. Per mitjà del protagonista infantil, abandonat en una realitat cruel, sense mare ni pare, fill de tothom i de ningú, un ésser innocent i ingenu que simbolitza la vida interior de l'ésser humà, es denuncien les estructures de la societat industrialitzada. I també és gràcies a la fantasia que els personatges d'Ende trenquen la rigidesa del realisme crític, transcendeixen l'instant i, d'una manera o altra, fan més lliure el lector.

Podem considerar La història interminable com la culminació de la creació fantàstica d'Ende, en què la fantasia esdevé alhora context i

correlat de la història. L'èxit de vendes, com a best-seller i com a long-seller, parla per si mateix: Ende va estar quatre anys seguits al capdavant de les llistes d'autors amb llibres més venuts a Alemanya, l'obra es va traduir a més de quaranta llengües i ha depassat els quinze milions d'exemplars venuts, amb més d'un milió d'exemplars només en castellà. De fet, La història interminable va ser una aposta editorial molt atrevida: impresa en dos colors –el text de Bastian en vermell i el d'Atreiu en verd– era un risc econòmic enorme per a Alfaguara, una editorial més aviat petita en aquell moment. Amb aquesta edició, o bé s'enfonsava o bé acabava triomfant en el sector editorial.

D'aquesta edició, és molt curiós l'encert de publicar el llibre amb la coberta pròpia de la sèrie juvenil, però amb la contracoberta pròpia de les sèries per a adults. Aquesta decisió indica el caràcter crossover de la novel·la, adverteix el lector que es tracta d'una obra complexa, amb valor artístic i estilístic. Aquest és un tret de l'estil literari d'Ende que també va fascinar Carme Serrallonga. De fet, va ser gràcies a l'encàrrec de traduir En Jim Botó i en Lluc el maquinista al català que aquesta traductora i pedagoga també va començar a dedicar-se a traduir literatura infantil. L'editor Francesc Boada (1997) explica que d'entrada la proposta li va fer il·lusió, però va avisar-lo que per traduir-la havia de sentir algun vincle amb l'obra, i que si la trobava fluixa lingüísticament –com tantes altres que hi havia en la literatura infantil, segons ella– no podria fer-se'n càrrec. Però l'obra va seduir-la i Serrallonga va acceptar el repte que implicava recrear en català tota la màgia i misteri de l'obra original. Diu Boada que el resultat té «el to just, el registre precís, el llenguatge àgil i ric i entenedor alhora, els jocs verbals perfectament ajustats» (72). És, doncs, a partir d'aquesta obra que la traductora va començar a enriquir l'edició infantil al català, incorporant-hi un autor i un llenguatge elaborat i ambiciós, el qual no cau en un to infantiloide i tendre, mel·liflu, sinó que demana una lectura atenta, reposada, conscient: el lector d'Ende ha de ser capaç de visualitzar amb la seva imaginació un mestre Hora que canvia d'edat segons les qüestions que aborda, els convidats o els humors que té, i al mateix temps ha de poder recórrer a la lògica per entendre com funciona el temps al país de Mai Més. Es tracta, doncs, d'una lectura exigent, i, malgrat tot, avui Ende és un dels autors alemanys contemporanis més traduïts al català.

Adaptacions cinematogràfiques i escèniques

Cal dir, però, que l'èxit de la venda de La història interminable, a part del seu valor literari inqüestionable, segurament es va deure en gran part a l'adaptació cinematogràfica. És a partir de la primera de tres pel·lícules que la novel·la va començar a tenir repercussió internacional, tot i que Delgado (2010) puntualitza que la manca de suport de la indústria cinematogràfica anglosaxona a la producció no va permetre-li aconseguir el mateix èxit que produccions inspirades en les obres de Tolkien i Rowling. I és cert que les pel·lícules de la novel·la han estat criticades en nombroses ocasions, en part per una

producció molt accidentada, un fet ben perceptible en el resultat, però sobretot per la distorsió de l'original. Ende, que en principi estava involucrat en l'adaptació, va intentar evitar que la pel·lícula s'estrenés, però hi va fracassar. Ni tan sols va aconseguir treure el seu nom dels crèdits i surt al final en lletres petites.

Però no és l'única adaptació escenogràfica de les obres d'Ende. Potser arran de la plasticitat dels escenaris que descriu, la riquesa dialògica dels personatges o dels seus inicis com a dramaturg -Ende va treballar d'actor i autor de teatre abans de dedicar-se a la literatura infantil-, les seves obres troben sovint el camí cap a les pantalles i els teatres. Només dos anys després de publicar el seu primer llibre, l'any 1960, *En Jim Botó i en Lluc el maquinista* va arribar a la televisió per mitjà de gravacions de teatre de marionetes. I, més tard, va esdevenir una sèrie d'animació, una òpera, un musical i, recentment, una pel·lícula.

També de *Momo* se'n va fer una pel·lícula, l'any 1985, en la qual Ende mateix té un paper secundari, un passatger de tren a qui el Mestre Hora explica tota la història. Aquesta escena esdevé així una picada d'ullet a l'epíleg de la novel·la i, novament, una oportunitat per vincular realitat i ficció i recordar-nos que els límits no estan tan definits com ens pensem. Podríem dir que la versió cinematogràfica, d'alguna manera, ja es trobava present en la gestació de la novel·la: la idea va néixer inicialment com una proposta de guió per a la televisió pública alemanya, tot i que no fou mai portada a terme. Anys més tard Ende la va recuperar per transformar-la en la novel·la que tots coneixem. L'any 2002 se'n va fer també una sèrie de 26 episodis de dibuixos animats.

Però *Momo* continua tenint vigència i molta presència al nostre país i a tot Espanya, sobretot en forma d'obra teatral; la versió de la companyia valenciana *Pluja Teatre*, estrenada el 1986 i guardonada amb el Premi Max l'any 2005 com a millor espectacle infantil, probablement és una de les primeres. Actualment se'n pot veure una adaptació de la companyia garrotxina *Anna Roca*, que combina la teatralització amb la música, i ha estat nominada al premi Max i guardonada l'any 2015 amb el Premi de la Crítica de Teatre Familiar. *Momo* ha viscut altres combinacions escèniques, com la de teatre, dansa i circ de la companyia aragonesa *Tarde o Temprano*;

transposicions en format musical, com la de la companyia sevillana Titirimundi Teatro, i ha esdevingut també Ràdio Teatre Escènic, amb la versió del grup Co.Sonora, també de Sevilla. També té una versió amb titelles: Vine amb la Momo, de la companyia barcelonesa Apocapoc.

Altres obres d'Ende adaptades al teatre a Catalunya i a Espanya han estat L'Endrapasomnis, en una versió de la companyia barcelonina Teatre al Detall, amb música en directe de La Tresca i la Verdesca, també premi de la Crítica de Teatre Familiar. O El secreto de Lena i El azúcar mágico, adaptades i representades per la companyia navarresa Sambhu. La companyia malaguenya Anthares Teatro va fer una adaptació d'El ponche de los deseos anomenada La linterna mágica. I actualment es presenta en gira per Espanya La historia interminable com a musical. Totes aquestes obres només són uns exemples de la vitalitat contemporània d'Ende als escenaris.

Michael Ende a la crítica literària espanyola

Finalment, fem una revisió de la presència de l'autor i la seva obra en la crítica literària. Per fer-la, hem consultat les següents bases de dades: Dialnet-Universidad de La Rioja, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes i Traces-Universitat Autònoma de Barcelona. A causa que les publicacions del segle passat estan poc digitalitzades, hi hem trobat poques entrades. Per compensar aquest buit, hem buscat sistemàticament entrades sobre Michael Ende (ressenyes dels seus llibres, articles sobre l'autor i referències als seus llibres o a l'autor en articles en general) a CLIJ, una de les revistes més representatives de la crítica literària infantil d'Espanya: hem concentrat la cerca des de la seva primera publicació, el 1988, fins al 2010.

En general, podem dir que els articles sobre l'autor o la seva obra apareixen amb regularitat, i se centren, sobretot, en La historia interminable des de la segona dècada del segle xxi; aquesta és, sens dubte, l'obra amb més impacte d'Ende. L'obra ha estat analitzada, més enllà dels trets de literatura fantàstica, des de múltiples enfocaments: mitològics (Jiménez Ariza 2013), alquímics i esotèrics (Cáceres Blanco 2018), psicològics (Huertas Maestro 2021), feministes (Garzón Martínez 2018), i es considera una construcció simbòlica entorn de l'escriptura creativa (Ferrera Lagoa, 2022),

Destaca un augment d'articles en anys significatius, com els obituàries a Ende el 1995, durant el seu 75è aniversari, i durant el 25è aniversari de la publicació *La història interminable*, l'any 2004. Al final del 2023, també esperem comprovar un augment d'articles que recordin el 50è aniversari de la publicació de *Momo*. Significativament, també se'n publiquen més articles durant l'any 2009, coincidint amb les publicacions de gènere fantàstic de Cornelia Funke i Laura Gallego, per les quals l'obra d'Ende era, en definitiva, un exemple i una font d'inspiració. De fet, Ende és citat per més d'un autor i il·lustrador com a influència en la seva trajectòria, i recorden que les seves obres van impregnar les seves infàncies. Se citen fragments de les seves obres com a metàfores dins dels articles, sobretot per fer al·lusió a la metalectura de *La història interminable* i per recordar el caràcter inefable de la noció del temps, tan ben reflectit a *Momo*. A més, sovint se citen declaracions d'entrevistes i conferències de l'autor sobre la seva mirada cap a la infància.

Pel que fa a les crítiques dels seus llibres, efectivament se'n publiquen moltes durant els anys vuitanta, noranta i el principi del segle XXI amb ressenyes de les noves edicions. Això no obstant, Ende és recordat puntualment gràcies a les reedicions, com en el cas de *Momo* (Teijeiro González 2017), *Jim Botó* (Fernández 2009) o *La prisión de la libertad* (Abad 2023). De fet, la gran majoria dels seus llibres han estat reeditats (i són accessibles als lectors) durant l'última dècada, fet que demostra la seva vigència actual.

Ende en la història de la literatura

Avui Ende és considerat un clàssic. Una de les proves fefaents és que el seu nom apareix en les històries de la LIJ catalana més recents com un autor de referència, que ha tingut una gran influència en molts autors d'altres coordenades.

El bloc de LIJ de la Història de la literatura catalana, de Riquer, Comas i Molas, a càrrec de Teresa Rovira, no esmenta Ende ni cap altre autor internacional, probablement per l'extensió limitada que es dedica a aquest tipus de literatura, però sí que es constata una «eclosió de la fantasia i el meravellós, el somni, i fins i tot l'absurd» a partir dels anys setanta del segle XX (1988: 470-71). En aquesta mateixa línia, Caterina Valriu, a *Història de la literatura infantil i juvenil* (1998), aprofundeix en aquest impuls del fantasy als anys

setanta com una resposta a la prevalença que havia tingut fins llavors el realisme crític, i cita Bettelheim i Strausfeld per explicar aquesta contrareacció, que es deu tal vegada a la necessitat que la literatura infantil contingui missatges positius; la crítica social ha de proposar també horitzons d'esperança i la fantasia ha d'ajudar a esbossar nous mons.

En pàgines posteriors, Valriu ressegueix la bibliografia cabdal d'Ende, defineix Momo com «una bella al·legoria de l'absurd de la vida moderna amb un missatge ple de tendresa i d'esperança». Del món fantàstic d'Ende, en destaca «la introducció de personatges recreats del meravellós tradicional» i la «reivindicació de la fantasia com a valor irrenunciable i imprescindible de la humanitat» (Valriu 1998: 143). Recentment, Cristina Corro i Joan Portell, a les pàgines historiogràfiques del seu llibre *Lectures que fan lectors* (2023: 41), destaquen les mateixes obres d'Ende que Valriu –les dues novel·les de Jim Botó, *Momo* i *La història interminable*–, i remarquen la seva capacitat de convidar «el lector a posar en dubte en tot moment la realitat que percebien els sentits», la qual atribueixen al seu heretatge surrealista.

Cal posar de relleu que Michael Ende ha estat objecte de dos estudis de fons: el llibre *Michael Ende*, una aproximació crítica a su obra, resultat de la tesi doctoral de Veljka Ruzicka Kenfel (1993b); i *El món de Michael Ende: vida, obra i antroposofia*, de Josep-Francesc Delgado (2017), que introdueixen el públic espanyol i el català amb detall en la vida interessant de l'autor alemany.

Podem dir, doncs, que Michael Ende, des que va irrompre en el mercat editorial català i espanyol i fins avui, ha mantingut la vigència i ha estat una influència significativa per a molts autors. Potser avui no en llegirem mencions plenes de sorpresa, i en trobarem a faltar el nom entre els llibres més llegits de les biblioteques espanyoles, com s'esdevingué l'any 1989 segons la revista *CLIJ*, però com confirma Gabriel Abril, director de la revista, en una entrevista a *La Vanguardia* de l'any 2021, Michael Ende és un clàssic modern i continua sent llegit pels infants d'ara. Potser caldria plantejar-se si les properes edicions de *Momo* també s'han d'adreçar al públic adult, el qual es pot sentir clarament interpel·lat per les ànsies de temps que denuncia l'obra, i que alhora és un públic més madur per

degustar-ne la prosa rica i elaborada. En tot cas, l'accessibilitat de les obres d'Ende en el mercat, la referència regular que se'n fa en la crítica literària i, per descomptat, la seva clara presència als escenaris del país són una mostra de la seva actualitat. Esperem poder continuar llegint aquest autor els cinquanta anys vinents.

Bibliografia

Abad, José (2023). «La prisión de la libertad». Quimera, 470.

Bárcena, Carlos (1992). «Michael Ende, un hacedor de fantasía». CLIJ: Cuadernos de literatura infantil y juvenil, 5(37), p. 18-21.

Boada, Francesc (1997). Carme Serrallonga i la literatura infantil. Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral, 15, p. 71-72.

Cáceres Blanco, Roberto (2018). «Una lectura alquímica de La historia interminable». Castilla: Estudios de Literatura, 9, p. 263-292.

Correro, Cristina; Portell, Joan (2022). Lectures que fan lectors. L'educació literària d'infants i joves. Vic: Eumo.

Delgado, Josep-Francesc (2010). Michael Ende: les formes fantàstiques del pensament. [Conferència]. Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament.

Delgado, Josep-Francesc (2017). El món de Michael Ende: vida, obra i antroposofia. Lleida: Pagès editorial.

Ende, Michael (1992). ¿Por qué escribo para niños? CLIJ: Cuadernos de literatura infantil y juvenil, 5(37), p. 22-29.

— (2019). Momo (Francesca Martínez, Trad.). JoLlibre.

Fernández, Victoria (2009). «En Jim Botó i en Lluc el maquinista. En Jim Botó i els 13 salvatges». CLIJ: Cuadernos de literatura infantil y juvenil, 22(232), p. 73-74.

Ferrera Lagoa, Alberto (2022). «Estudio de “La historia interminable” como alegoría de la escritura creativa: las figuras

del lector y el autor en Bastián». ACTIO NOVA: Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada, 6, p. 1-28.

Garzón Martínez, María Teresa (2018). «Defender Fantasía: Hacia un modelo de crítica feminista». Revista Ístmica, 22, p. 79-99.

Huertas Maestro, Miguel (2021). «Un nombre en la torre de marfil. Psiconanálisis y psicología profunda a través de La historia interminable de M. Ende (1979)». Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia, 73(2), p. 566.

Jiménez Ariza, Carmen (2013). «Sobre mitos antiguos y héroes modernos: Una relectura de La historia interminable a partir de El héroe de las mil caras». Álabe: Revista de Investigación sobre Lectura y Escritura, 8, p. 1-20.

Rovira, Teresa (1988). «La literatura infantil i juvenil». Riquer, Martí de; Comas, Anton; Molas, Joaquim. Història de la literatura catalana. Barcelona: Ariel, p. 425-471.

Ruzicka Kenfel, Veljka (1993a). «Michael Ende. Momo y Bastian: volver al romanticismo». CLIJ: Cuadernos de Literatura Infantil y Juvenil, 6(46), p. 20-25.

Ruzicka Kenfel, Veljka (1993b). Michael Ende, una aproximación crítica a su obra. Promociones y Publicaciones Universitarias.

Teijeiro González, Carmen (2017). «Momo». Revista Babar. <https://revistababar.com/wp/momo-michael-ende/>

Valriu, Caterina (1998). Història de la literatura infantil i juvenil catalana. Barcelona: La Galera.